

РОЛЬ СІМЕЙНИХ ТРАДИЦІЙ В ДУХОВНІЙ КУЛЬТУРІ МОЛОДОЇ СІМ'Ї

У статті розглядається значення сімейних традицій в духовній культурі молодого сім'ї. Розкривається можливість розвитку та становлення сімейних традицій в сучасних умовах.

Ключові слова: культура, духовна культура, традиції, звичаї, сімейні традиції, сімейно-побутові традиції, сімейно-побутові свята, сім'я, молода сім'я.

В статье рассматривается значение семейных традиций в духовной культуре молодой семьи. Раскрывается возможность развития и становления семейных традиций в современных условиях.

Ключевые слова: культура, духовная культура, традиции, обычаи, семейные традиции, семейно-бытовые традиции, семейно-бытовые праздники, семья, молодая семья.

The article is devoted to family traditions meanings in the culture of a young family. The ability of development and the family traditions process of settling in the modern conditions are discussed in the article.

Key words: culture, intellectual culture, traditions, national customs, family traditions, family and everyday traditions, family and everyday holidays, family, young family.

В умовах постійної переорієнтації суспільства на демократизацію відбувається переосмислення моральних принципів сучасного життя. Однією із найвагоміших причин духовної нестабільності суспільства є руйнування ідеалів, як наслідок – моральна дезорієнтація особистості.

Питання щодо підвищення ролі сім'ї та моральної свідомості молодих людей в сучасному українському суспільстві гостро стоять. Сім'я є природним середовищем, у якому в умовах радикальних змін у суспільстві еволюціонують стосунки між батьками, батьками і дітьми, формуються новітні сімейні традиції та правила [5]. Сім'я закладає моральні і психічні основи особистості, характеру, світогляду, прилучає дитину до світу соціальних цінностей та відносин, які, як правило, стають певним прототипом моделей її соціальної поведінки протягом життя. В цьому процесі соціалізації та формування сімейних цінностей особливе місце відводиться саме молодій сім'ї.

Залучення особистості до моральних, ідеологічних, естетичних цінностей духовної культури народу починається з повсякденного сімейного спілкування, що закладає умови для засвоєння звичаїв, традицій.

Питання щодо родинного виховання засобами української етнопедагогіки розглядали З. Болгарович, К. Журба, Г. Майборода, Т. Мацейків,

М. Стельмахович; сімейних звичаїв та обрядів – В. Борисенко, О. Воропай, О. Кравець, В. Скуратівський, М. Ткач; особливостей виховання дітей в українській традиційній сім'ї – О. Вишневецький, В. Постовий; роль культурно-просвітницької діяльності в духовному розвитку людини – Т. Алексеєнко, Л. Бойко, Л. Миронова.

Мета даної статті – виявити та розкрити значення традицій в контексті духовної культури молодшої української сім'ї.

Сімейним традиціям належить важлива роль у відтворенні культури і духовного життя, у гармонійному розвитку суспільства та особистості, у забезпеченні наступності поколінь.

Наявність традицій підтримується практично в усіх сферах громадського життя. Відповідно до особливостей різних форм і видів суспільних відносин науковець В. Бочелюк, виокремлює національні, інтернаціональні, патріотичні, релігійні, соціально-культурні та сімейно-побутові традиції [4, 166].

Формування визначення традиції зумовлені неоднозначністю тлумачення самого слова. Латинський термін *tradition* означає «переказ», буквально «передання». Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. обґрунтування даного поняття мали фольклорно-міфологічну основу (уявлення, що усно перейшли від одного покоління до іншого), «усний переказ, що суперечить факту, письмово переданому історією» або юридичні ознаки – «зречення фактичного панування над речами з боку їх попереднього власника на користь нового» [11, 22].

У сучасній науковій літературі відображені різні підходи до розвитку традицій – даного суспільно-історичного феномена. Філософи, соціологи, етнографи називають цю категорію «соціальним інститутом і нормою», «типом суспільних відносин», «елементами соціальної і культурної спадщини», системою ідеалів, досвіду, знань, творчості, смаків, установок, норм поведінки, формами, нормами, принципами поведінки, «досвідом, звичаями, поглядами, смаками», «сукупністю поглядів, звичок, способів діяльності», своєрідною системою систем, процесом небіологічного передання від покоління до покоління усталених культурно-побутових особливостей. В етнопсихології традиції визначають як систематизовані, підпорядковані національному ідеалу вірування, способи висловлення, відчуття, страждання, норми поведінки попередніх поколінь. На думку А. Марушкевич та В. Постового, сутність традицій треба визначати не за зовнішніми ознаками, а за їхнім змістом [11, 23].

Український філософ, культуролог та мистецтвознавець С.Д. Безклубенко визначає традицію як сукупність усталених, успадкованих від попередніх поколінь уявлень про навколишній світ, про місце та роль у ньому людей, їхні права й обов'язки один до одного та до природи; уявлень, які мають оціночний (аксіологічний) та нормативний (регулятивний) характер. Як зазначає науковець, йдеться про спадщину (скарбницю) духовну, про органічне наслідування (успадкування) духовних надбань старшого покоління, надбань, що в основі визначають спосіб життя певної спільноти людей: духовний скарб народу, концентрат народної мудрості.

Аналізуючи структуру традиції С.Д. Безклубенко, виокремлює, принаймні, три її складових: 1) більш-менш цілісна система світоглядних уявлень, які

формують певну народну (національну, етнічну) картину світобачення; 2) сфера почуттів, орієнтованих на ці уявлення, отже, стереотипів сприймання навколишнього світу, його оцінки на рівні «сприйняття – несприйняття» (добре – зле, гарне-погане, корисне – шкідливе тощо); 3) стереотипи поведіння, поведінки: фізичні рухи (характерні жести, пози, міміка тощо), практичні дії (церемонії, маніпуляції, ритуали), які передають емоційні стани, відповідають світоглядним уявленням і спрямовані на задоволення почуттів, що супроводжують ці уявлення, та їхню підтримку [3, 185].

Подібне тлумачення знаходимо в працях Віталія Бочелюка, який визначає традиції як міцно усталені, успадковані від попередніх поколінь і підтримувані суспільною думкою форми поведіння людей та їхніх взаємин або принципи, за якими розвивається загальнолюдська культура (наприклад реалістичні традиції в літературі і мистецтві) [4, 166].

На думку російської дослідниці І. Зайцевої, традиція – це механізм, спосіб передання поколіннями соціального досвіду, який підтримується силою суспільної думки, яка характеризується динамікою і швидкістю реагування на зміни й потреби сучасного життя [7, 310]. Подібне визначення традицій розглядають вчені І.С. Сарсенбаєв та Е.А. Баллер [8].

Натомість дослідник А. Бойко зазначає, що традиція – це широке філософське поняття, яке усталено відображає наступність соціального досвіду через виховання, самопізнання і самотворення індивідууму як особистості. Він зауважує, що феномен традиції інтегрує звичаї, обряди, ритуали, свята, трудові та естетичні цінності, смаки, ідеали, певні моральні норми, правила поведінки, елементи духовної й матеріальної спадщини, що вписані у віковічні засади буття рідного народу [7, 311].

Аналіз наукової літератури свідчить, що в теорії та практиці виховання досить часто терміни *традиції* та *звичаї* використовуються як синоніми, хоча подібне трактування не є завжди правомірним. Між цими поняттями існує подібність, що проявляється, по-перше, у виконанні ними однакових соціальних ролей в суспільстві; по-друге, в наявності однакових рис і ознак; по-третє, у однаковому значному поширенні. А їх розходження виражається в тому, що в практичній діяльності свої соціальні функції вони здійснюють різними шляхами, формами та методами. Так, звичаї реалізуються шляхом детальних розпоряджень кожного вчинку в конкретній ситуації, а змістом традиції є загальна норма та принцип поведіння. Звичай жорстко фіксує дію, традиція натомість не має чіткого зв'язку з конкретною дією у визначеній ситуації. За допомогою звичаїв люди набувають навичок поведіння, досвіду, пов'язаного з безпосереднім оточенням, а через традиції залучаються до соціального досвіду всього людства. Дослідник Віталій Бочелюк відзначає і різний характер виховного впливу на людей звичаїв і традицій. Якщо на основі засвоєння звичаїв і формуються прості звички, стереотипні навички поведіння, то на основі традицій складається не тільки складні звички, а й складні соціальні почуття (патріотичне, інтернаціональне) [4, 168].

На думку зарубіжних та вітчизняних вчених серед соціальних інститутів, що здійснюють соціалізуючий вплив на дітей, сім'я, як і раніше, залишається

домінуючим осередком життєдіяльності молодих людей і якоюсь мірою виступає монополістом у сфері виховання та соціалізації особистості. Професор О. Вишневський називає її «вічно живим оберегом українських виховних традицій та успішної соціалізації молодих генерацій» [9, 72]. Адже в сімі закладається фундамент базових людських якостей, звичок та соціальних цінностей.

З давніх-давен в українців виник і утвердився погляд на сім'ю та рід як на святиню, а на виховання дітей – як на святий обов'язок батьків. Тому всі особливо важливі об'єкти в наших предків мали свої опікувальні божества – Рід і Рожаницю, уособлення роду, єдності нащадків одного предка, утвердження необхідності продовження людського роду. Цікаво відмітити, що обидва ці божества йшли безпосередньо за головними слов'янськими богами – богом грому і блискавки Перуном, сонця і світла – Даж-богом, неба – Сварогом, вогню – Хорсом. Тобто поряд з божественним культом Сонця, Неба, Води, Землі, Хліба в свідомості українського народу віками живе культ Матері, Сім'ї, Роду, що успадковуються від покоління до покоління. Рід мав свої традиції, шанував своїх предків і в цій пошані виховував молоде покоління. На думку професора М. Г. Стельмаховича, живучість обрядів, головні елементи яких збереглися у народних звичаях українців і донині, свідчить про їх особливе значення для соціальної педагогіки. Їх впливова дія збігається з самою сутністю української етнопедагогіки, зокрема з її гуманістичним спрямуванням, націленим на маніфестування вічності життя та нерозривної спадкоємності духовних надбань мертвих, живих і ненароджених поколінь [12, 13].

На початку ХХ століття, з приходом радянської влади, багато народних і сімейних традицій були знищені. Частина традицій залишилася і трансформувалася у нові, частина – канула у небуття.

Зміни в суспільстві торкнулися й споконвічних традиційних функцій жінки й чоловіка. Усе це сприяло тому, що гендерна закріпленість ролей відійшла на задній план. Жінка вже не була охоронницею домашнього вогнища, а чоловік єдиним захисником і добувачем. Прадавнє призначення жінки як берегині сімейних традицій стало другорядним. Змінилися й погляди на саме поняття сім'ї, на виховання дітей і на вірність у шлюбі. Багато традицій, які формували єдність сім'ї, втратили актуальність. Сьогодні більшість родин нагадують комунальну квартиру з людьми, які проживають під одним дахом, не маючи при цьому духовної спільності та близькості. Хоча саме сім'ї ми завдячуємо відчуттям стабільності, захищеності та родинної солідарності [7].

Важливу роль у виробленні духовного життя відіграють сімейні традиції, які підтримуються силою суспільної думки. Удосконалюючись, вони стають нормами та правилами, важливими прискорювачами суспільного прогресу. Традиції кожної сім'ї мають свої особливості. Добрі традиції об'єднують сім'ю, дозволяють зберегти та примножити зерна розумного, доброго, вічного, які старше покоління зберігає для виховання майбутнього підростаючого покоління [1].

Серцевиною народної практики є родинні виховні традиції. Це об'єктивне соціально-педагогічне явище, спосіб акумуляції та передання наступним

поколінням знань про родину, її духовно-моральні цінності та ідеали, це джерело інтелектуального та морально-етичного формування особистості, основний механізм гармонізації стосунків у сім'ї та родині.

У науковому обігу паралельно вживають терміни: традиції сімейної етнопедагогіки, сімейні традиції, сімейно-побутові, родинні, родинно-побутові традиції. На думку А. Марушкевич, В. Постоного, Т. Алексеєнко більш правомірним серед них є термін *традиції сімейної етнопедагогіки*, під якими розуміють «найбільш укорінена в сімейно-побутових відносинах українського народу систему ідеалів, трудового досвіду і знань, творчості, переконань, смаків, установок, норм поведінки, звичаїв, обрядів, які склались історично й передаються із покоління в покоління в народній творчості, обрядах, звичаях», [11, 25]. хоча таке тлумачення обходить увагою виробничі, громадянські тощо традиції і відображають лише етнографічний бік питання

Назва *родинні виховні традиції* відображає поєднання народних і сучасних, породжених суспільною практикою сьогодення (домашнє фермерство тощо) родинних виховних традицій, але через недостатній для закріплення в стереотипах досвід, основну увагу дослідники звертають саме на перевірені часом родинні народні виховні традиції [11, 26].

Родинно-побутові традиції зумовлюють поведінку людей у повсякденному житті. Серед них виділяються власне родинні і побутові. До власне родинних традицій належать родильні, весільні, поховальні звичаї та обряди, пов'язані з народженням людини, з освяченням шлюбу, зі смертю людини і вшануванням її пам'яті. Родильні звичаї та обряди виховували моральні принципи поваги до роду, пошани до батьків, делікатності, гуманності, доброти, привчали до дбайливого ставлення і догляду за дитиною. Весільні звичаї та обряди були спрямовані на виховання шанобливого ставлення до дівчини, вірності, відчуття обов'язку та відповідальності перед родиною, вимогливості, гордості, благородства, що підкріплювалося й освячувалося християнськими нормами дотримання чистоти у взаємостосунках. Поховальна обрядовість формувала потребу у збереженні пам'яті про померлих, поваги до прашурів, пробуджувала здатність до співчуття та емпатії, виховувала гідність і шляхетність, відданість батьківщині, вказувала на безперервність родовідних традицій [11].

Значна робота нині проводиться з відродження народних звичаїв, обрядів, повернення традиційних свят. Майже в усіх регіонах України діють спеціалізовані експедиції з вивчення народних сімейних традицій, звичаїв, обрядів, у багатьох культурно-дозвіллевих центрах, музеях проводяться науково-пошукові дослідження з проблем родинної обрядовості, вірувань, моралі тощо. У закладах культури Вінницької, Волинської, Донецької, Закарпатської, Сумської, Івано-Франківської та інших областей традиційно проводяться районні свята, зокрема: «Вшанування молодих матерів», «Родина року»; естафети «Україна – сім'я єдина». Загалом у регіонах проведено фестиваль родинних та сімейних ансамблів (м. Рівне), сімейної народної творчості «Єдина родина» (м. Суми), «Роде наш красний» (м. Вінниця,

Житомир, Львів та інші), свято родинної творчості «Душі криниця»(м. Хмельницький) [10, 46-47].

Проте, як точно відзначає Н. Бабенко, ця культурно-мистецька робота більше стосується зовнішніх ознак та атрибутики, а головна сутність свят – радість спілкування та співпереживання лишається осторонь. Хоча саме щирість, задушевність і зворушливість спілкування були найбільшою цінністю у всі часи. Згадаймо хоча б деякі народні пісні. В тузі за покійною ненькою дочка промовляє: «Можна змалювати й очі, й брови – та не намалюєш щирої розмови»; голуб сумує за голубкою: «Хоч пір'ячко те, та не той пушок, а як затуркоче – не той голосок»; чи козак каже до дівчини: «А я з сестрою всю ніч простояв, не та розмова, що із тобою» [1, 77].

Слова *святість*, *святий* і *свято* – одного кореня. Свято для душі, радість в домі – те, на чому тримається сім'я, що необхідно пам'ятати особливо в наш час. Саме під час такого спілкування дітьми засвоюються основи моральності, духовності і милосердя. Так, на свято Колодія, перед Великим постом, усі, хто був у сварці, замирювались і просили вибачення одне в одного. Особливо зворушливо проходило взаємне прощення між батьками і дітьми [1, 77].

Аналіз наукової літератури свідчить, що деякі споконвічні традиції передаються із покоління в покоління і можуть повністю адаптуватися в сучасній молодій родині. Нові традиції є загальним надбанням нашого часу. Але є такі традиції, які ніколи не втратять своєї актуальності, тому що в своїй основі відповідають вимозі постійно сприяти зміцненню сімейно-родинних стосунків на засадах добра, любові, взаєморозумінні, взаємоповаги і готовності, в разі необхідності прийти на допомогу іншим [13].

Давньою доброю традицією можна вважати традицію залучення дітей до обговорення та аналізу всіх сімейних питань. У деяких сім'ях стало звичним за спільною вечерею з дітьми обговорювати події минулого дня, обмінюватися враженнями, ділитися переживаннями, обговорювати плани найближчого майбутнього [6]. Традицією можуть бути незвичайні зустрічі дня народження або нового року, спільні поїздки на природу, суботні родинні обіди, щовечірні читання, регулярні відвідування культурно-дозвіллевих заходів, коли для всіх членів сім'ї зустріч з родиною стає найочікуванішою подією тижня.

Як показує практика, надзвичайно складно формувати сімейну традицію з дорослими дітьми, які вже мають певне усталене загальне ставлення до сім'ї. Натомість, в молодих сім'ях батьки вільні показати дитині всю красу оточуючого світу, оповитого любов'ю, і сформувати надійну життєву позицію протягом усього життя. Як правило, маленька дитина сприймає світ очима дорослих, батьків. Саме вони формують дитячу картину світу з першої зустрічі зі своїм малюком, вибудовуючи для нього світ дотиків, звуків, зорових образів, згодом навчають першим словам, передають своє ставлення до навколишнього світу. Те, як дитина буде опозиціонувати себе в житті, налагоджувати соціальні зв'язки – цілком і повністю залежить від батьків. Життя може представлятися їй захоплюючою подорожжю, а може бачитися невдячною, нудною та вкрай важкою працею [6].

Як відомо, багато старих сімейно-побутових звичаїв та традицій мають споконвічне морально-естетичне значення. В етнографічній літературі знаходимо багато інформації про раннє залучення дітей до праці і розподіл її відносно статі та вікової категорії. Згідно з цими даними діти за ступенем зайнятості у виробничій діяльності поділялися на три категорії: перша – від народження до двох – трьох років (особлива матеріальна опіка дорослих), друга – від трьох до 14-ти років (готували до ативногожиття у сім'ї та громаді), третя кагорта – від 14 до 17 – 18 років – «готова робоча сила». А розподіл праці за статтю розпочинався приблизно з 7 до 11 років [9, 75].

Прикладом раннього залучення дітей до праці є свідчення того, як у середній смузї Росії батько саджав 6 – 7 літню дитину верхи на коня і віз по селу в поле. Спочатку маля було в ролі їздового (води́ло коня), а з часом ставало за плуг. Діти зранку виганяли худобу на паству і долучалися до виконання іншої нескладної роботи. Очевидно, що ці сімейно-побутові традиції формувалися не лише під впливом економічної необхідності, а й виступали найдієвішим засобом виховання працьовитості, загартування та фізичного розвитку. У підростаючого покоління формувалися відповідні моральні якості, зокрема повага до праці та її результатів. Зростання матеріального добробуту та розвиток побутової техніки зменшили значення об'єктів посильної дитячої праці, як наслідок – згасання сімейно-побутових традицій з тенденцією до зниження дитячої працьовитості [4].

Важливу роль відіграють сімейно-побутові традиції у формуванні ідейно-моральних якостей людини, які розвиваються в основному шляхом колективної участі в подіях сімейного значення й організації дозвілля як у родині, так і поза нею. Значну роль у духовному житті сім'ї відіграють традиційні свята як загальнодержавні, так і сімейні: народження дитини, повноліття, весілля, дні народження, срібне та золоте весілля тощо. Щоправда, ставлення до подій загальнонародного значення в родинях різняться: в одних родинях стало традицією дарувати один одному пам'ятні подарунки, в других – ретельно готуватися до святкового застілля, а в третіх – організовувати спільний культурний-дозвіллевий відпочинок. Загальною традицією стало привітання з нагоди державного чи релігійного свят своїх друзів, родичів чи добрих знайомих. Виховний ефект дотримання цих важливих традицій залежить від морально-естетичного колориту [4].

Як складова морально-етичної культури важливе значення мають традиції спілкування і взаємин у родині. У будь-якій сфері конкретними формами моральних відносин є взаємна турбота, допомога, підтримка, взаємна повага, довіра, щирість, вдячність, великодушність, співучасть, співпереживання, любов і вірність. В межах сім'ї засвоюється близько 60 % усього обсягу етнокультурної інформації, яка потім являється основою для етнічної самоідентифікації особистості [2, 259].

Підкреслимо, що значний вплив на становлення інституту сімейних традицій мають етнокультурні та соціокультурні особливості кожної країни, народу, нації, етносу. У багатонаціональних країнах вони один одного доповнюють, збагачують, дають поштовх до формування розумного режиму

життя з певними правилами та звичками, які в подальшому стають постійними, звичними, простими і виконуються майже автоматично. Різні форми накопичення, збереження і збагачення традицій, духовного та інтелектуального потенціалу нації є унікальним внеском кожної нації до загальнолюдської цивілізації [13].

Як показує практика, в кожній родині виробляється свій неповторний і характерний тільки їй стиль і характер взаєностосунків, а якщо він набуває рис стабільності, то певні взаємини перетворюються на звичні і традиційні.

Вміння спільно переживати успіхи та невдачі кожного члена родини, надавати моральну і практичну допомогу в разі потреби є невідємним елементом сімейного морально-побутового укладу, без якого не може сформуватися висока моральна культурна особистість [4].

Отже, сімейні традиції є важливим компонентом національної культури, що поєднує традиційний та новітній досвід виховання морально-етичної поведінки молодого покоління в родинному середовищі і відображає специфічні норми, правила, унікальні для кожної конкретної сім'ї, та загальнонаціональні характеристики, які є втіленням багатовікового досвіду української сімейної етнопедагогіки. Кожна сучасна українська сім'я репрезентує національні традиції тою мірою, в якій вони присутні в реальному сімейному бутті й свідомо використовуються батьками для формування у своїх дітей духовного світу з високими моральними цінностями працелюбства, поваги до старих, любові до рідного краю.

Література

1. *Бабенко Н.Б.* Інтеграція родинних традицій, свят і обрядів у форми культурогенної життєдіяльності сучасної сім'ї / Надія Борисівна Бабенко // Український соціум: Науковий журнал. – 2005. – № 1(6). – С. 72-82.
2. *Бабенко Н.Б.* Українська сім'я: традиції, проблеми, розвиток родинного відпочинку /Бабенко Надія Борисівна // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: зб. наук. Праць: [у 2 ч.]. Частина II. – Вип. 3. – К., 1999. – С. 252-260.
3. *Безклубенко С.Д.* Мистецтво: терміни та поняття. Енциклопедичне видання: [у 2 т.] / Сергій Данилович Безклубенко. – К.: Інститут культурології НАМ України, 2010. – Т. 2 (М-Я). – 256 с.
4. *Бочелюк В.Й.* Дозвіллезнавство: навч. посіб. / В.Й. Бочелюк, В.В. Бочелюк. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 208 с.
5. *Вечерок Т. В.* Сімейні традиції у формуванні моральних цінностей старшокласників: автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. пед. наук: спец.13.00.07 / Тетяна Василівна Вечерок. – Луганськ, 2006. – 20 с.
6. *Вовкобой І.М.* Виховне значення сімейних традицій на сучасному етапі розвитку суспільства / І.М. Вовкобой // Вісник СевНТУ: [зб. наук. праць; ред. Є.В. Пашков]. – Севастополь: СевНТУ, 2011. – Вип. 124. – С. 42-46.
7. *Гайдученко Ю.О.* Роль етнічних традицій у сімейному вихованні / Ю.О. Гайдученко // Науковий вісник Мелітоп. держ. пед. ун-ту. ім. Богдана Хмельницького. – (Серія: «Педагогіка»). – 2011. – № 6. – С. 308-314.
8. *Єнтіс Л.С.* Традиції, звичаї та обряди як складові духовного життя людей / Л.С. Єнтіс // Питання культурології: [міжвід. зб. наук. ст.; / ред. О.Г. Миронюк]. – К.: КДУКіМ, 1997. – Вип.15. – С. 163-165.

9. *Махмадамінова Г.А.* Традиції сімейної соціалізації в рамках української ментальності / Г.А. Махмадамінова // Грані: [зб. наук. праць]. – Дніпропетровськ, 2002. - № 2 (22). – С. 71-76
10. Молода сім'я в Україні: Державна доповідь про становище молодих сімей в Україні (за підсумками 2008 – 2009 р.)/ Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, Державний інститут розвитку сім'ї та молоді. – Київ, 2010. – 153 с.
11. Родинна педагогіка: навч.-метод. посібник / А.А. Марушкевич, В.Г. Постовий, Т. Ф. Алексєєнко та ін. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2002. – 216 с.
12. *Стельмахович М.Г.* Українська родинна педагогіка: навч. посіб. / М.Г. Стельмахович. – К., 1996. – 286 с.
13. *Федяєва В.Л.* Культура, освіта, традиції у сімейному вихованні як об'єкти наукових досліджень / В. Л. Федяєва : [зб. наук. праць; ред. Є.С.Барбіна]. – Херсон: Видавництво ХДУ. – (Серія: «Педагогічні науки». – 2005. – Вип. 39. – С. 10-14.